

NUMISMATICA PANNONICA

ALFÖLDI ANDRÁS SZÜLETÉSÉNEK
125. ÉVFORDULÓJÁRA

2020

ACTA NUMISMATICA HUNGARICA
SUPPLEMENTUM III

NUMISMATICA PANNONICA
III

ALFÖLDI ANDRÁS SZÜLETÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA
ALKALMÁBÓL

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT ANTIK NUMIZMATIKAI
MŰHELYE ÁLTAL 2020. SZEPTEMBER 14-ÉN MEGRENDEZETT ONLINE
KONFERENCIA TANULMÁNYKÖTETE

BUDAPEST 2021

NUMISMATICA PANNONICA III

EMLÉKKONFERENCIA ALFÖLDI ANDRÁS
SZÜLETÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Sorozat főszerkesztő:

VIDA ISTVÁN

Szerkesztő:

JUHÁSZ LAJOS

Online elérhetőség: <http://acta.numizmatika.org>

E-mail: numismaticapannonica@gmail.com

© Magyar Numizmatikai Társulat, Antik Numizmatikai Műhely

Borító design: Váczi Gábor

ISBN 978-615-81521-2-9

Budapest 2021

Tartalom

Előszó.....	7
Rövidítésjegyzék.....	9
TORBÁGYI Melinda Az eraviscus pénzverés.....	11
JUHÁSZ Lajos Antik érmek az Ipoly mentén.....	23
SZABÓ Melinda Szervezeti váltás a poetoviói vámhivatalban.....	37
FEHÉR Tamás – JUHÁSZ Lajos Újabb thrákiai medalionok Brigetióból.....	47
REDŐ Ferenc A Nahr Ibrhim-i kincs kutatástörténete.....	55
BARNA Ferenc Pénzek és pénznevek a Panegyrici Latini dicsőítő beszédeiben.....	67

Pénzek és pénznevek a *Panegyrici Latini* dicsőítő beszédeiben

BARNA FERENC*

The Panegyrici Latini is a collection of 12 laudatory orations all dating from the Late Antiquity, except for the opening speech of Pliny the Younger expressing his gratitude towards Trajan for his consulship. In this paper I analyse these texts from a numismatic point, examining which coins appear in them. I first review the 4th c. denominations and compare them with their occurrence in the Panegyrici Latini. The result is quite poor: the speeches glorify the emperors' generosity in general, but they only rarely mention specific coins, denominations or sums. However, this is not surprising in the late Roman written sources, since similar tendencies occur in the works of e.g. Ammianus Marcellinus, Eutropius or Aurelius Victor.

1. A *Panegyrici Latini*

A *Panegyrici Latini* az ókori irodalom kevésbé ismert emlékei közé tartozik.¹ Műfaja, a *panegyricus* görög eredetű. A πανηγυρικός λόγος megnevezés eredetileg ünnepi beszédet jelentett – mivel azonban az ünnepi gyűléseken elmondott szónoklatok egy-egy politikai (ill. közösség²) dicsőítésére (vagy éppen becsmérése) is kiváló alkalmat szolgáltatottak, idővel a *panegyricus* kifejezés a magasztaló beszédek és invektívák általános megnevezésévé vált.³ A császárkori Rómában különösen hangsúlyos műfajnak számított: az uralkodót dicsőítő beszédek a császári udvar ünnepélyeinek megszokott mozzanatai voltak,⁴ a *panegyricusok* nagy szerepet kaptak a korabeli retorikában és a szónoklattani képzésben is.⁵ Mindezek ellenére csupán viszonylag kevés szónoklat maradt ránk: sok elveszett (így pl. Frontó⁶ és Paulinus Nolanus⁷ beszédei), másokat (pl. Symmachus műveit⁸ vagy Merobaudes Aëtiust magasztaló

* ELTE Régészettudományi Intézet (aurelianus270@gmail.com)

- 1 Ezt jól tükrözi, hogy Adamik Tamás római irodalomról szóló könyvsorozatában szinte egyáltalán nem kerül említésre. A római irodalom ezüstkoriát bemutató kötetben, az ifjabb Plinius Traianus magasztalására írt beszéde (a *Panegyrici Latini* első szónoklata) kapcsán ugyan utal Adamik a *Panegyrici Latini* későbbi darabjaira is (mint olyan művekre, amelyekben tetten érhető Plinius minor hatása: ADAMIK 2002, 236), a késő császárkori irodalmát tárgyaló kötetben azonban már nem esik szó ezekről a szónoklatokról. A késő császárkori időszakával foglalkozó kötet egyetlen, a *Panegyrici Latini*ra vonatkozó utalását a Frontót bemutató fejezetben olvashatjuk – itt is pusztán az egyik beszéd Frontót dicséző szövegrészére utal Adamik (anélkül, hogy bármilyen további megjegyzést tenne a *Panegyrici Latini*ről: ADAMIK 1996, 39).
- 2 Lásd pl. Isokratés híres szónoklatát, amelyben a görögök perzsaellenes összefogása mellett érvelt, amit szerinte Athén vezetésével kellene megvalósítani (NIXON–RODGERS 1994, 1).
- 3 NIXON–RODGERS 1994, 2, 4. láb. A *panegyricus* kifejezés azonban nem csupán szónoki beszédek, hanem magasztaló költemények megnevezésére is szolgálhatott. Ezt látjuk pl. a tibullusi corpushoz tartozó *Panegyricus Messalae* esetében (ALBRECHT 2012, 643), vagy éppen a késő császárkorban Claudius Claudianus (*Panegyricus dictus Probino et Olybrio, Panegyricus dictus Honorio Augusto tertium consuli, Panegyricus dictus Honorio Augusto quartum consuli*, stb. – bővebben: ADAMIK 1996, 198–200, ill. ALBRECHT 2012, 1144–1146), Flavius Merobaudes (Aëtiust magasztaló *panegyricusai* – lásd: OLAJOS 1966, 173; ADAMIK 1996, 302–303) és Sidonius Apollinarius (Avitushoz, Maiorianushoz és Anthemiushoz írt *panegyricusai* – bővebben: ADAMIK 1996, 308–309) dicsőítő költeményeinél.
- 4 MACCORMACK 1976, 32, 41–45; GÖNCZI 2016, 5–6. A *panegyricusok* és az uralkodói reprezentáció kapcsolatáról l. MACCORMACK 1976, 42–54; RUSSELL 1998, 17.
- 5 Jelentőségükről tanúskodik, hogy több olyan, görög nyelvű szónoklattani munka is ismert a korszakból, melyekből az epideiktikus beszédek jellegzetességeit ismerhették meg az olvasók (MACCORMACK 1976, 32). Persze, a műfaj szerepének túlértékelésétől is óvakodnunk kell: a retorikában (és a szónoklattani oktatásban) a főszerepet ekkor is a törvényszéki és a tanácskozó szónoklatok játszhatták (RUSSELL 1998, 49; HEATH 2004, 278–279). – A retorikai képzésről általában l. HEATH 2004, 217–254 és DEMANDT 2013, 241–262.
- 6 Hadrianust és Antoninus Piust dicsőítő beszédeiről l. ADAMIK 1996, 40.
- 7 I. Theodosiust magasztaló *panegyricusáról* l. ADAMIK 1996, 286 és TROUT 1999, 110–111.
- 8 SEECK 1883, 318–332. Lásd még: SOGNO 2009, 1–21 és ALBRECHT 2012, 1236–1239. Adamik Tamás sommás

próza *panegyricus*át⁹) csupán töredékesen ismerünk. A fennmaradt alkotások között a görög nyelvű szónoklatok (pl. Libanios,¹⁰ Themistios¹¹ és Iulianus¹² művei) mellett Ausonius Gratianushoz intézett köszönő beszédét¹³ érdemes kiemelni.¹⁴ A latin nyelvű *panegyricus*ok legjelentősebb ránk maradt gyűjteményét azonban kétségtelenül a *Panegyrici Latini* jelenti.

Ez a gyűjtemény 12 szónoklatból áll, melyeket a közös hagyományozódás köt össze: míg az ókori latin szövegek egy részét számos középkori másolatból ismerjük,¹⁵ a *Panegyrici Latini* ma ismert szövege egyetlen kéziraton alapszik – egy mainzi kódexen, amelyet 1433-ban fedezett fel Giovanni Aurispa olasz humanista.¹⁶ A 12 szónoklat közül az ifjabb Plinius Traianus császárt dicsőítő beszéde a legkorábbi: ezt Plinius Kr. u. 100. szeptember 1-én mondta el a római senatusban, köszönetet nyilvánítva a császárnak a consuli cím elnyeréséért.¹⁷ A legkésőbbi pedig Latinus Pacatus Drepanus I. Theodosiust magasztaló beszéde, amely szintén a római senatusban hangzott el, az időpontja azonban 389 – vagyis közel 300 évvel később követi Plinius szónoklatát, a Magnus Maximus felett győzedelmeskedő Theodosiust ünnepeve.¹⁸ A kéziratban nem időrendben követik egymást a *panegyricus*ok: bár a gyűjtemény élén Plinius beszéde áll, ezt mindjárt Pacatusé követi, az utolsó pedig egy 313-ban elhangzott szónoklat, amely I. Constantint dicsőíti a Maxentius feletti győzelem után. A szövegkiadások egy része¹⁹ máig e kézirati tradíciót követi, más kiadások²⁰ viszont kronológiai sorrendben tartalmazzák a beszédeket.

A 12 szónoklat – a kézirati hagyomány sorrendjében – a következő:²¹

- I. (1.) Az ifjabb Plinius szónoklata, melyben köszönetet nyilvánít Traianusnak a consulágért (Róma, 100).
- II. (12.) Latinus Pacatus Drepanus *panegyricusa* I. Theodosius dicsőítésére, a Magnus Maximus feletti győzelmet ünnepeve (Róma, 389).
- III. (11.) Claudius Mamertinus köszönetet mond II. Iulianus császárnak a consulágért (Constantinopolis, 362).
- IV. (10.) Nazarius I. Constantint magasztaló beszéde, a császár fiainak *quinquennaliája* alkalmából (Róma, 321).
- V. (8.) Köszönetnyilvánítás I. Constantinusnak, amiért elengedi Augustodunum adóit (Treveri,²² 311²³).

megállapítása („Beszédei, közöttük a már említett *panegyricus*ok, elvesztek”) tehát nem teljesen pontos. ADAMIK 1996, 213.)

9 OLAJOS 1966, 178–181.

10 Szónoklatairól l. MALOSSE 2014, 83–90.

11 Politikai szónoklataiból válogatást nyújt (angol fordításban): HEATHER–MONCUR 2001; tevékenységről rövid áttekintést olvashatunk: BOLGÓV 2014, 175–184.

12 WRIGHT 1913, 4–345.

13 GREEN 1991, 146–160 és 537–554.

14 Említhetjük még Ennodius is, aki Theoderich osztrógót királyról írt *panegyricust* – igaz, kronológiailag ez már túlnyúlik a Római Birodalom történetén. ALBRECHT 2012, 1096, ill. ADAMIK 2014, 43–44.

15 Így pl. Vergilius (ALBRECHT 2012, 583–584), Horatius (ALBRECHT 2012, 615) vagy éppen Florus (ALBRECHT 2012, 1214), ill. az ifjabb Plinius leveleinek (ALBRECHT 2012, 976) példáját.

16 GALLETIER 1949, XXXVIII–XL.

17 A beszédről bővebben l. ADAMIK 2002, 235–236, HOFFMAN 2006, 153–171, ALBRECHT 2012, 970–971.

18 SZÉKELY 2019, 10–11, 26.

19 Így pl. C. E. V. Nixon és B. S. Rodgers kommentárokkal és angol fordítással ellátott kiadása (NIXON–RODGERS 1994), amely R. A. B. Mynors latin szövegközlését használja, vagy V. Paladini és P. Fedeli (PALADINI–FEDELI 1976), ill. D. Lassandro (LASSANDRO 1992) szövegkiadása. A kézirati hagyomány beosztását követi Gönczi Gergő és Szabó Adám Ágoston magyar fordítása is (GÖNCZI–SZABÓ 2016).

20 Így E. Baehrens (BAEHRENS 1874) és E. Galletier (GALLETIER 1949–1955) szövegközlései, ill. ezt a beosztást követi Székely M. magyar fordítása is (SZÉKELY 2019).

21 Tanulmányomban Nixon és Rodgers kötetének szövegközlését veszem alapul: a beszédeket római számokkal jelölöm, a kézirati tradíció sorrendjének megfelelően. Jelen felsorolásnál azonban zárójelben, arab számokkal jelölve megadom azt is, hogy Galletier kiadásában milyen sorszámmal szerepelnek az egyes beszédek: ez a *panegyricus*ok kronológiai sorrendjének felel meg. A felsorolás a következő elemeket tartalmazza: a beszéd sorszáma Nixon és Rodgers kötetében (római számmal), a beszéd sorszáma Galletier kiadásában (zárójelben, arab számmal); a beszéd szerzője (ha ismert); a császár, akinek a dicsőítésére a beszéd íródott és az esemény, amelyhez a szónoklat kötődött; a *panegyricus* elmondásának helye és ideje. Minderről l. még NIXON–RODGERS 1994, 4–5. A 12 szónoklat közül magyar fordításban jelenleg az I. (HOFFMANN 2006); a II. (SZÉKELY 2019); a IV. (HAVAS 2007); a VIII. (GÖNCZI–SZABÓ 2016) és a X. (GÖNCZI–SZABÓ 2016) olvasható.

22 Augusta Treverorum (a mai Trier) késő császárkori elnevezéséről (Treveri(s) / Treviri(s)) l. WIGHTMAN 1970, 59 és HEINEN 1985, 256.

23 Nixon és Rodgers 311 nyarára datálják a beszédet, míg Galletier némileg későbbre, 312 tavaszára keltezi azt (GALLETIER 1952, 78; NIXON–RODGERS 1994, 255). A 312-re történő datálást fogadja el D. Lassandro is (LASSANDRO

VI. (7.) I. Constantinus magasztalása, nem sokkal Maximianus halálát követően (Treveri, 310²⁴).

VII. (6.) Ünnepi beszéd I. Constantinus és Maximianus dicsőítésére, megünnepeelve, hogy I. Constantinus megkapta az Augustus címet és elvette Maximianus lányát, Faustát (Treveri, 307²⁵).

VIII. (4.) *Panegyricus* I. Constantius magasztalására, Allectus legyőzését és Britannia elfoglalását ünnepeve (Treveri, 297²⁶).

IX. (5.) Eumenius beszéde a tartomány kormányzójához az augustodunumi oktatás helyreállítása és támogatása kapcsán (298?).²⁷

X. (2.) Mamertinus *panegyricusa* Maximianushoz Róma alapításának ünnepén (Treveri, 289).²⁸

XI. (3.) Mamertinus beszéde Maximianus születésnapján (Treveri, 291).²⁹

XII. (9.) *Panegyricus* I. Constantinus Maxentius legyőzését ünnepeve (Treveri, 313).³⁰

A szónok személye a beszédek közel felénél (az V–VIII. és a XII. szónoklat) ismeretlen, és az is kérdéses, hogy ki állította össze a gyűjteményt.³¹ Feltűnő azonban, hogy Gallia térsége igen nagy szerepet kap a *Panegyrici Latini*ben. A beszédek többsége ehhez a területhez köthető,³² de a Rómában elhangzott II. *panegyricus* szerzője, Pacatus is galliai volt.³³ Így joggal feltételezhetjük, hogy a mű összeállítása is ehhez a régióhoz kapcsolódott. A gyűjtemény összeállításának célját pedig a retorikai oktatásban kereshetjük: a *Panegyrici Latini* szónoklatai mintaként, példatárként szolgálhattak az ékesszólás elsajátítása során.³⁴

Az ifjabb Plinius szónoklatát leszámítva az összes beszéd a késő császárkorra datálható, a 289 és 389 közötti száz évre – sőt, döntő többségük (9 szónoklat: a IV–XII. *panegyricusok*) a 289 és 321 közötti bő 30 évben keletkezett. A beszédek numizmatikai szempontból releváns elemeinek vizsgálatához mindenekelőtt a kor éremverésének sajátosságait kell áttekintenünk – a következőkben ezt kívánom megtenni.

2. A Kr. u. 4. század római pénzverése – vázlatos áttekintés

A 3. század alapvető változásokat hozott a római pénzverésben. Széthullott a *principatus* korának pénzügyi rendszere: az évszázados múltra visszatekintő *denariust* előbb az *antoninianusok* váltották fel,³⁵ majd a század második felére ezen érmék súlya és ezüsttartalma is minimálisra csökkent, miközben az előállított darabszám drasztikusan megugrott.³⁶ Ezzel párhuzamosan véget ért a tradicionális *aes*-címletek (*sestertius*, *dupondius*, *as*) gyártása,³⁷ és megszűnt a

- 1992, 225), míg A. Hostein a 311-es keletkezés mellett érvel (HOSTEIN 2012, 62–64).
- 24 A datálás kérdéséről l. NIXON–RODGERS 1994, 212–214; HOSTEIN 2012, 76–77. Maximianus haláláról bővebben l. KUHOFF 2001, 845–848; BARNES 2014, 72–74.
- 25 A beszéd datálását illetően l. NIXON–RODGERS 1994, 179–185; KUHOFF 2001, 821–822; BARNES 2014, 55–56.
- 26 A beszéd datálásáról: GALLETIER 1949, 73; NIXON–RODGERS 1994, 105–106; HOSTEIN 2012, 73–76. D. Lassandro szövegkiadásában sem ennél, sem a következő (IX.) szónoklatnál nem ad pontos kelteztést, mindkét beszédnél 297/298-as datálást közöl. LASSANDRO 1992, 279, 299.
- 27 A beszéd datálásáról, helyszínéről és arról, hogy ki lehetett a kormányzó, aki előtt a beszéd elhangzott. GALLETIER 1949, 106–109; NIXON–RODGERS 1994, 146–148; HOSTEIN 2012, 59–61, 219–250.
- 28 A beszéd datálásáról l. GALLETIER 1949, 8–11; NIXON–RODGERS 1994, 42–43.
- 29 A beszéd szerzőjének kérdéséről l. NIXON–RODGERS 1994, 9–10; datálásáról pedig NIXON–RODGERS 1994, 76–79.
- 30 A szónoklat keltezéséről l. NIXON–RODGERS 1994, 289–290.
- 31 A kutatók egy része Pacatusban, az legkésőbbi beszéd szerzőjében véli felfedezni ezt a személyt. NIXON–RODGERS 1994, 6–7; GÖNCZI 2016, 6–7; SZÉKELY 2019, 7.
- 32 Többségük (így az V–VIII. és a X–XII. beszéd) valószínűleg Treveriben hangzott el, míg a IX. *panegyricus* előadásának helyszíne Augustodunum (esetleg Lugdunum?) lehetett. NIXON–RODGERS 1994, 147–148; HOSTEIN 2012, 222–226.
- 33 NIXON–RODGERS 1994, 437–441; SZÉKELY 2019, 8. – Claudius Mamertinusról, a III. *panegyricus* szerzőjéről szintén feltételezhetjük, hogy kötődött valamilyen módon Galliához vagy legalábbis jól ismerte a térséget. NIXON–RODGERS 1994, 386–389.
- 34 NIXON–RODGERS 1994, 7.
- 35 EHLING 2008, 849–850; BLAND 2012, 516.
- 36 EHLING 2008, 853–854; BLAND 2012, 517–521; ESTIOT 2012, 541–543.
- 37 ESTIOT 2012, 543.

birodalom keleti területein nagy hagyományokkal rendelkező lokális pénzverés is.³⁸ Az arany-pénzverés volumene és az egyes darabok súlya egyaránt csökkent, miközben az érmék közt jelentős méretbeli különbségek figyelhetők meg – az *aureus* megszűnt standardizált fizető-eszköz lenni, egyre inkább csak súlyra mért nemesfémként funkcionált.³⁹

Diocletianus (és társcsászárai) reformok sorával próbálták orvosolni ezt a helyzetet. Intézkedéseikkel egységesítették a birodalmi pénzverést. A verdék hálózata a galliai Treveritől az egyiptomi Alexandriáig az egész birodalmat felölelte, s ezekben egységes szisztéma alapján folyt az érmék gyártása: azonos címleteket vertek, hasonló verde- és *officinajelöléseket* alkalmazva, mindenütt egyformán latin betűs körirattal, egységes ikonográfiát, azonos hátlapú ábrázolásokat használva.⁴⁰ Mindez alapvetően határozta meg a 4. század római pénzverését. Emellett új címletek bevezetésére is sor került. Új arany- és ezüstpénzeket vertek,⁴¹ valamint bevezettek egy nagyméretű (kb. 10 g-ot nyomó), 2–4% ezüstöt is tartalmazó rézötvözetből készült érmét, melynek előlapján az uralkodó babérkoszorút viselő portréja kapott helyet – az újabb kutatás rendszerint a *nummus* névvel illeti e címletet. Folytatódott továbbá a 3. századi *antoninianusok* hagyományait követő, sugárkoronás portréval ellátott pénzek gyártása is (ezek kb. 3 g tömegű bronzérmék voltak, amelyek immár nem tartalmaztak ezüstöt), korlátozott számban pedig kisméretű (kb. 1,3 g-os), az uralkodót babérkoszorúval ábrázoló bronzpénzek is készültek.⁴²

A tetrarchia korának címletei azonban nem bizonyultak időtállóknak. I. Constantinus 309-ben új aranypénzt kezdett veretni, a korábbinál némileg könnyebb (1/72 *libra*, azaz kb. 4,5 g tömegű) érméssel. Ez volt az elkövetkező századokban olyan nagy szerepet kapó *solidus*.⁴³ 310 körül az ezüstpénzek verése is félbeszakadt, s csak mintegy 10 évnyi kihagyás után folytatódott – és akkor is csupán viszonylag korlátozott mennyiségben. Az 1/96 *libra* súlyú érmék mellett viszont ekkortól 1/72 (ill. 1/60) *libra* súlyban is vertek ezüstpénzeket.⁴⁴ Az aprópénzek rendszere sem bizonyult tartósnak. A sugárkoronás portréval ellátott kisméretű bronzpénzek gyártása már a 4. század első éveiben megszakadt,⁴⁵ majd 307 után a *nummusok* mérete és ezüsttartalma is gyorsan csökkenni kezdett. Az eredetileg kb. 10 g-os érmékből 310 körül már csak 4–5 g tömegű darabok készültek, majd 318 körül 3 g-ra, a 340-es évekre pedig 1,7 g-ra csökkent az érmék átlagos tömege, melyek eddigre ezüsttartalmukat is teljesen elvesztették.⁴⁶

A 4. század második felében aztán újabb változások következtek. Ami az aranypénzeket illeti, tovább folyt a *solidusok* gyártása, sőt, a *solidus* felét jelentő (ritka) *semmissis* mellett egy új, kisebb címlet is felbukkant: a *solidus* harmadát érő *tremissis*.⁴⁷ Az előállított ezüstpénzek volumene a század közepén megemelkedett, miközben a már korábban is vert típusok mellett egyre nagyobb szerepet kaptak az 1/144 *librát* (2,25 g) nyomó érmék.⁴⁸ A kisméretű *siliquákat* azonban vélhetően inkább súlyra mérték, nem pedig pénzérmeként, darabszámra fizettek velük,⁴⁹ a 4. és az 5. század fordulóján pedig le is csökkent az előállított ezüstpénz mennyisége.⁵⁰

A legnagyobb (és leggyakoribb) változásokat azonban kétségkívül a rézötvözetű aprópénzek kapcsán figyelhetjük meg. Több kísérlet is történt arra, hogy egy összetettebb,

38 ESTIOT 2012, 543; JOHNSTON 2012, 465.

39 BLAND 2012, 521–523; ESTIOT 2012, 543–544.

40 BURNETT 1987, 129–130; ESTIOT 2012, 548; ABDY 2012, 588.

41 Az aranypénzek 1/60 *libra* (5,3 g) súlyban készültek, míg az ezüstpénzeknél 96 darabot vertek egy *libra* fémből (HENDY 1985, 449; BURNETT 1987, 126–127; ABDY 2012, 586–589). Az aranypénzek pénzforgalmi szerepe azonban némileg kérdéses. KROPPF 2017, 172–175.

42 HENDY 1985, 449; BURNETT 1987, 128; ESTIOT 2012, 548; ABDY 2012, 586–587; KROPPF 2017, 177–184.

43 HENDY 1985, 466; BURNETT 1987, 127; ABDY 2012, 591. A *solidus* későbbi (bizánci) fejlődéséről rövid áttekintést ad GRIERSON 1999, 6–10.

44 Az 1/96 *libra* (kb. 3,4 g) tömegű érméket a modern kutatás *siliquának* nevezi, a 1/72 *librát* (4,5 g) nyomó darabokat pedig *miliarensis*-nek, míg az 1/60 *librás* (5,4 g) veretekre gyakran nehéz *miliarensis* megnevezéssel hivatkoznak – a korszak ezüstpénzeiről: HENDY 1985, 466–467; ABDY 2012, 594–595 és MOORHEAD 2012, 609.

45 A még kisebb méretű, a császárt babérkoszorúval ábrázoló érmék gyártása pedig eleve csupán néhány verdére korlátozódott. HENDY 1985, 457; KROPPF 2017, 183.

46 HENDY 1985, 462–464; BURNETT 1987, 131–132.

47 HENDY 1985, 468; MOORHEAD 2012, 602–606.

48 HENDY 1985, 468–469; BURNETT 1987, 136; MOORHEAD 2012, 609–611.

49 GUEST 2012, 94–95.

50 Valamint előtérbe kerültek a még kisebb (1,5–1 g-os) érmék: HENDY 1985, 468–469; MOORHEAD 2012, 611.

különböző méretű érmékből álló aprópénzrendszert hozzanak létre – de ezek ismételtlen kudarccal záródtak, a nagyobb méretű érme viszonylag hamar eltűntek a pénzforgalomból.

Az első reformkísérlet 348-ban történt, amikor az addig gyártott, kicsiny (1,7 g-os) érme helyett három különböző méretű éremtípust kezdtek verni: egy kb. 5,3 g-os, egy 4,3 g-os és egy 2,4 g-os címletet,⁵¹ melyeket a közös FEL TEMP REPARATIO hátlapi körirat kapcsolt össze. A pénzreform nem járt hosszú távú sikerrel, az érme méretét hamarosan újra csökkenteni kezdték, majd abba is maradt a nagyobb típusok gyártása, és a 350-es évek végére újra egészen kicsi (2,25–2 g-os) darabok jellemezték a bronzpénzverést.⁵² 363-ban II. Iulianus újra megpróbálkozott azzal, hogy a kisebb (kb. 3 g-os) pénzek mellett egy nagyobb (kb. 8 g) méretű éremtípust is bevezessen,⁵³ de ez a próbálkozás éppúgy kudarcba fulladt, mint Gratianus, II. Valentinianus és I. Theodosius 379-es reformja, melynek során újra 3 különböző méretű bronz címletet kezdtek gyártani.⁵⁴ A legnagyobb címletet 395-ben kivonták a forgalomból, s a közepes méretű (AE 3) darabok is csak a Római Birodalom keleti területein kaptak nagyobb szerepet az 5. századi pénzforgalomban.⁵⁵

3. Pénznevek a 4. században

Ami a korszak pénzneveit illeti, meglehetősen sok bizonytalansággal vagyunk kénytelenek szembesülni. A kutatás a tetrarchia korának aranypénzeit az *aureus*,⁵⁶ ezüstérméit az *argenteus*⁵⁷ megnevezéssel illeti, míg a 10 g-os billon érmékhez a *nummus*⁵⁸ nevet kapcsolja.⁵⁹ Az *argenteus*hoz hasonlóan az aphrodisiaszi felirattöredékekből ismerjük a *bicharacta* pénznevet is: ezt a kutatás egy része a *nummus*okra vonatkoztatja,⁶⁰ míg mások szerint inkább a Diocletianus pénzreformja (294) előtt vert, sugárkoronás portréval ellátott billon érmékről (*antoninianusokról*) lehet szó,⁶¹

⁵¹ A nagyobb érme kb. 2,5–3% ezüstöt tartalmaztak, a közepes méretűek pedig kb. 1,5%-ot, míg a legkisebb típus már tiszta bronzérme volt: nem tartalmazott ezüstöt (HENDY 1985, 469; BURNETT 1987, 133).

⁵² HENDY 1987, 469–470.

⁵³ Amely szintén tartalmazott még minimális mértékű ezüstöt az ötvözetében. HENDY 1985, 471; ABDY 2012, 597.

⁵⁴ Az egyes éremtípusok átlagos mérete kb. 5,25, 2,6 és 1,2–1,5 g körül alakult. Ezek azonban már mind tisztán bronzpénzek voltak, minimális mértékben sem tartalmaztak ezüstöt. HENDY 1985, 473–474; MOORHEAD 2012, 615–616.

⁵⁵ HENDY 1985, 475; MOORHEAD 2012, 617–619.

⁵⁶ A kortárs források (pl. az ármaximáló rendelet) már ezekre az érmékre is használják a *solidus* elnevezést, a modern numizmatikai kutatás azonban a *solidus* megjelölést az I. Constantinus által bevezetett, 1/72 *libra* tömegű aranypénzek számára tartja fenn. HENDY 1985, 450.

⁵⁷ Az elnevezés használatát kortárs források is megerősítik, így pl. olvashatjuk azon aphrodisiaszi felirat töredékein is, amelyen az egyes éremfajták értékének megduplázásáról szóló, 301. szeptember 1-én hatályba lépő császári rendeletet örökítette meg és tette közzé a város. A feliratról bővebben: KUHOFF 2001, 536–542; ABDY 2012, 584–585 és STROBEL 2015, 147–158, 168–172; az *argenteusokról*: KROFF 2017, 175–177.

⁵⁸ A *nummus* szó egy általános megjelölés a pénzre, pénzérmére. Már Plautus komédiáiban is találkozhatunk vele (pl. Plaut. *Cas.* 10, 258, stb.), de olvashatjuk pl. Cicerónál (pl. *Cic. Verr.* II. 4, 6, 11), Horatiusnál (pl. csak a szatírák szövegében: *Hor. Sat.* I. 1: 67, 73, 96, 2: 9, 13, 43, 133; 3: 88; II, 3: 109, 149, 184; 5: 109) vagy éppen Martialiusnál (*Mart.* I. 76:5; III. 26:1; IV. 15:1; 26:3, stb.) is. Általános jellegű használatára jó példa Suetoniusnál: *Suet. Aug.* 75,1 („*nummos omnis notae, etiam veteres regio ac peregrinos*”). Sokszor használták a *sestertius* szinonimájaként is (így pl. csak Suetoniusnál: *Suet. Iul.* 38,1-2; 54,2; *Aug.* 46,1; 68,1; 71,3; 101,2; *Tib.* 20,1; 34,1; stb.), de más érmékre is alkalmazták – így pl. *Cic. Phil.* XII. 8,20: „*nummos aureos*”. A kifejezés használatánál tehát célszerű figyelni a szó általános jelentésére és történetére is.

⁵⁹ Régebben *folliként* azonosították ezeket az érméket, az utóbbi évtizedek kutatása azonban rámutatott, hogy a *follis* ebben az időszakban nem egyes érme, hanem a meghatározott számú érmét tartalmazó, lezárt pénzeszsákok neve volt. HENDY 1985, 339–341; BURNETT 1987, 128; ABDY 2012, 587. A későbbi, bizánci *follis*ról l. HENDY 1985, 476–492; GRIERSON 1999, 17–21.

⁶⁰ HENDY 1985, 451–454.

⁶¹ Az elnevezés talán leginkább az Aurelianus által bevezetett új éremtípushoz kapcsolható, az XX I (ill. K A) jelöléssel ellátott, a korábbinál némileg magasabb ezüsttartalommal bíró *antoninianus*okhoz (WEISER 1983, 290, 36. láb). K. Strobel véleménye szerint azonban elképzelhető, hogy 301-ben, az aphrodisiaszi felirat készültekor már minden olyan régebbi billon érmét így neveztek, amelyen a császár sugárkoronás portréja volt látható (STROBEL 2015, 162). Így lehetséges, hogy a *bicharacta* név egyaránt vonatkozott az Aurelianus által bevezetett újabb típusú (XX I, ill. K A jelöléssel ellátott) érmékre és a régebbi, a 3. század közepén vert *antoninianus*okra is. Az elnevezése használatának földrajzi keretei szintén vitatók: Weiser népnyelvi kifejezést lát benne (WEISER 1983, 290), Ehling a birodalom keleti (görög nyelvű) területeihez köti (EHLING 2008, 849, 59. láb), Strobel viszont azzal érvel, hogy egy csupán lokális relevanciával bíró népnyelvi kifejezés nem kerülhetett volna be egy olyan császári rendelkezés szövegébe, amelynek hatálya (véltetően) az egész Római Birodalomra kiterjedt – tehát a *bicharacta* névnek szélesebb körben is ismertnek kellett lennie (STROBEL 2015, 161). Az Aurelianus által bevezetett (294-ig Diocletianus és Maximianus által is veretett), új típusú *antoninianus*ok megnevezésére egyébként több különböző megoldás létezik a szakirodalomban. Néhány kutató *aurelianus*nak (pl. BURNETT 1987, 124–126; ESTIOT 2012, 546–548), vagy éppen *aurelianianus*nak (pl. KROFF 2017, 180) nevezi őket, mások a „*Reform-Radiati*” (STROBEL 2015, 161–163), ill. a „*Reformantoninian*” (EHLING 2008, 856, 94. láb) elnevezéseket használják. De pl. R.

amelyek a birodalom egyes részein még a 4. század kezdetén is jelentős szerepet játszottak a pénzforgalomban.⁶² Ismerjük még a *denarius communis* elnevezést,⁶³ arról azonban megoszlanak a vélemények, hogy ezt azonosíthatjuk-e a legkisebb méretű, a császár babérkoszorús portréját hordozó bronzérmékkel, vagy tisztán elméleti, számítási egységet kell-e benne látnunk.⁶⁴

Az I. Constantinus által bevezetett új aranypénzeket *solidus*nak nevezzük, a különböző méretű ezüstérmékre pedig a *siliquae*, ill. a *miliarensis* megnevezést használjuk. A *solidus* név jól ismert a korabeli forrásokban, számos említésével találkozhatunk pl. törvénytöredékekben.⁶⁵ A *siliqua* és a *miliarensis* esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet. Bár ezek a kifejezések is adatolhatóak a késő császárkori szövegekben, az elnevezéseknek az adott ezüstcímletekhez való kötése már a modern numizmatikai konvenció része. A *miliarensis* szó eredetileg a császári (pénzügy)igazgatás központi szervezete kapcsán tűnik fel,⁶⁶ a *siliqua* szó pedig súlyegységként volt használatos: adott súlyú és értékű nemesfém (és így: pénzösszeg) megjelölésére szolgált.⁶⁷ A nemesfém-ből készített pénzek kapcsán a *semmissis*eket és a 4. század végén megjelenő *tremissis*eket (egyharmad *solidus*) kell még megemlítenünk: mindkét megnevezés korabeli használata adatolható a törvénytöredékekből.⁶⁸

A rézötvetzből készült aprópénzek esetében már nem ilyen kedvező a helyzet. A jogi szövegekből ugyan ismerünk pénzneveket (*centenionalis*,⁶⁹ *maiorina*,⁷⁰ *aes dichoneutum*,⁷¹ *nummus decargyrus*⁷²), ezek azonosítása a pénzforgalomban használt érmékkel azonban közel sem problémamentes. A *centenionalis*ról pl. a törvények alapján bizonyos, hogy a 4. század közepén⁷³ és második felében⁷⁴ használták a kifejezést, s azt is tudjuk, hogy egy kisebb címletnek kellett lennie, hiszen mindkétszer egy nagyobb érmével (*maior / maiorina pecunia*) együtt kerül említésre. Az viszont már vitatott, hogy pontosan milyen érméről is lehet szó. M. F. Hendy szerint az első esetben (*Cod. Th. IX. 23,1*) a 348-as pénzreformmal bevezetett legkisebb címletre, a kb. 2,4 g-os érmékre kell gondolnunk,⁷⁵ míg a század végén (*Cod. Th. IX. 23,2*) a 379 után forgalomban lévő három bronz címletből a középsőről (2,6 g-os érme) lehet szó.⁷⁶ R. Abdy viszont úgy véli, hogy a 348 után vert 3 bronz címletből a középső (4,3 g) viselhetette a *centenionalis* nevet.⁷⁷ A kifejezés maga arra utal, hogy az érme valamilyen más érték százszorosát jelentette

Göbl változatlanul az „Antoninian” terminust alkalmazta erre az éremtípusra is. Göbl 1993, 246, 72. láb.

62 KROFF 2017, 181–182.

63 Ebben adja meg pl. a különböző árat a 301-es ármaximáló rendelet. A rendeletről rövid áttekintéshez l. KUHOFF 2001, 543–564.

64 A tetrarchia időszakában vert pénzek értékviszonyairól, az ehhez kapcsolódó különböző hipotézisekről áttekintően l. KUHOFF 2001, 539–540, 1207. láb; KROFF 2017, 171.

65 Így pl. *Cod. Th. II. 4,6; III. 5,13; VI. 2,23; VI. 24,3; VI. 26,12; VI. 29,5; VI. 31,1*, stb. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a *solidus* név mellett tovább élt az *aureus* elnevezés is, amit változatlanul használtak az aranypénzek megjelölésére (pl. Ammianus Marcellinusnál: *Amm. XVI 5,14; XX 4,18 és XXV 8,15*, ill. *nummus aureus* formában: *Amm. XXIV 4,26 és XXVI 7,11*). Az diocletianusi *aureus*ok és az I. Constantinus által bevezetett *solidus*ok merev terminológiai elkülönítése tehát egy modern sajátosság, amely az ókori szóhasználatban nem érvényesül következetesen: a *solidus* kifejezés már a tetrarchia korában is felbukkan az aranypénzek kapcsán, az *aureus* elnevezés pedig nem tűnt el az új, kisebb súlyú érmék megjelenésekor, hanem továbbra is használatban maradt az aranypénzek megjelölésére. HENDY 1985, 465–466.

66 A *scrinium a miliarensibus* említése: *Cod. Iust. XII. 23,7,12; Not. Dign. (occ.) XI. 96 és (or.) XIII. 30*. HENDY 1972, 124; HENDY 1985, 467. Érdemes megemlíteni, hogy a középkori Bizáncban szintén létezett egy milaresion nevű ezüstpénz. HENDY 1985, 504–506; GRIERSON 1999, 13–15.

67 1/1728 *libra* aranyat jelentett, vagyis a *solidus* (amelynél 72 érmét készítettek egy *libra* aranyból) egy huszonnegyed részét. A kifejezést azonban használták az ezen aránymennyiséggel megegyező értékű ezüstre is, s ebből adódóan könnyen átvihető az ezüstpénz jelölésére. Továbbá az 5. századból adatolható egy *siliquaticum* nevű adónem is. HENDY 1985, 467; ABDY 2012, 594; a *siliquaticum*ról: *Nov. Val. XV. A siliqua* kifejezés használatának példái a törvénytöredékekben: *Cod. Th. XII. 4,1; Nov. Th. XXII. 2,12; Nov. Val. XXXIV. 2; Nov. Mai. VII. 16*.

68 *Semissis: Nov. Mai. VII. 16, tremissis: Cod. Th. VII. 6,4 és Cod. Iust. XII. 37,16,1*.

69 *Cod. Th. IX. 23,1 (centenionalis communis); IX. 23,2 (centenionalis)*.

70 *Cod. Th. IX. 21,6 (maiorina pecunia); IX. 23,1 (maiorina); IX. 23,2 (maior pecunia)*.

71 *Cod. Th. XI. 21,1*. Az elnevezésről l. HENDY 1985, 452–453 és 472–473.

72 *Cod. Th. IX. 23,2*. Az elnevezésről l. HENDY 1985, 474–475 és 492, ill. MOORHEAD 2012, 616.

73 A *Cod. Th. IX. 23,1* a 350-es években keletkezett (354-ben vagy 356-ban – a kérdésről l. HENDY 1985, 291–292).

74 A *Cod. Th. IX. 23,2* 395-re datálható.

75 HENDY 1985, 294 és 470.

76 Amely méretében is összevethető a század közepén vert érmékkel (HENDY 1985, 475). Szintén ezeket az érméket (az AE 3 típust) azonosítja a *centenionalis* megnevezéssel S. Moorhead is. MOORHEAD 2012, 616.

77 ABDY 2012, 596.

– magyarázata és eredete azonban szintén kérdéses. A. Burnett a 318 után súlyukat (és ezüst-tartalmukat) elvesztő aprópénzekhez (*nummusokhoz*) kapcsolja a *centenionalis* nevet, s felveti, hogy a diocletianusi *argenteus* örököséként 100 *denarius*nyi egységet jelöltek volna az érmék.⁷⁸ Abdy szintén a *nummushoz* köti a *centenionalis* elnevezést, eredetét viszont egészen a tetrarchiáig látja visszavezethetőnek: a kifejezés szerinte 100 *sestertius*ú érő érmét jelentene, vagyis közvetlenül azonosítható lenne a diocletianusi *nummusszal*.⁷⁹ Bármelyik hipotézis is a helyes,⁸⁰ valószínűnek tűnik, hogy a *centenionalis* pénznevet már a 4. század első felében is használták – a század legnagyobb részében pedig ez a kifejezés szolgálhatott az aprópénzforgalom alapját képező AE 3 méretű érmék megnevezésére, miközben a *maiorina pecunia* kifejezés a nagyobb méretű érméket jelölhette, melyek bevezetésére több (kudarcbba fulladt) kísérlet is történt a század második felében.

4. Pénznevek a *Panegyrici Latini* késő császárkori beszédeiben

Mindezek után vegyük szemügyre, milyen kép bontakozik ki előttünk a *panegyricusok* szövegéből. A nagy kronológiai eltérés miatt érdemes külön tárgyalni a késő császárkorból származó 11 beszédet és az ifjabb Plinius szónoklatát.

Ha a *Panegyrici Latini* 11, a késő császárkorból származó beszédét tekintjük, a legfeltűnőbb, hogy milyen kevés pénznev (és pénzösszeg) található a szónoklatokban. Hiába keresnénk a *solidus* vagy az *aureus* pénzneveket,⁸¹ arany pénzérmék egyáltalán nem kerülnek említésre. Van ugyan szöveg hely, melynél ezekre gondolhatunk: a *Pan. Lat.* III. 18,6⁸² – de itt is az *aurum* általános kifejezése szerepel,⁸³ csupán a szövegkörnyezet jelzi, hogy nem pusztán kincsként, hanem pénzforgalmi szerepben kerül említésre a nemesfém.⁸⁴ Magával az *aurum* (arany)

⁷⁸ BURNETT 1987, 132. Eredetileg 100 *denarius*ú érő érméknek tartja a *centenionalis*okat A. H. M. Jones is. JONES 1964, III, 114, 75. láb.

⁷⁹ Mivel a diocletianusi *nummus* 301 után 25 *denarius communis*nak felelt meg (ABDY 2012, 586–587; KROPFF 2017, 178). Abdy szerint így a *nummusok*on néhány esetben (így a nicomediai és a cyzicusai verde egyes érméin – RIC VI Nicomedia 54–61, 65, 66 és RIC VI Cyzicus 76, 77, 81, 82, 85–88, 95, 96, 102, 103) feltűnő CMH jelölés is a 100 *sestertius*ú érő érmék *centenionalis* nevével lenne magyarázható (ABDY 2012, 587).

⁸⁰ Burnett elképzelésénél nehéz megindokolni, hogy miért vitték volna át a jelentős nemesfém-tartalommal bíró *argenteusok* 100 *denarius* értékét (amelyről a címletek értékviszonyait rögzítő aphrodisiaszi felirat is tanúskodik: (STROBEL 2015, 170), a *nummusokra*, tehát egy olyan címletre, amely a tetrarchia idején az *argenteus*nak csupán negyedét érte (25 *denarius*ú), ezüsttartalma minimális volt, ráadásul a 310-es évek végére az érmék mérete is jelentősen lecsökkent. Ehhez járul, hogy a 317 utáni évek kapcsán éppen a *nummusok* leértékeléséről szólnak az adataink: feltételezhetjük, hogy a fovábbiakban e pénzek 12,5 *denarius* értékben foroghattak (HENDY 1985 463–464; ABDY 2012, 591–592). Abdy rekonstrukciója meggyőzőbbnek tűnik, bár az is vet fel kérdéseket. Ezek közül a legfontosabb, hogy miért a *sestertiusok* alapján történő érték meghatározás adta a címlet nevét. Az egyes címletek értékviszonyait (újra)szabályozó 301-es császári rendeletben és az ugyanezen évből származó ármáximáló rendeletben ugyanis hiába keressük a *sestertius* szót – e rendeletekben az árak, címletek meghatározására a (valószínűleg csak számítási egységként létező) *denarius communis* szolgált. Persze a *sestertius* jelentőségét sem szabad alábecsülnünk. Bár a pénzverésből már évtizedekkel korábban eltűnt, számítási egységként továbbra is szerepet kaphatott (l. erről: SUTHERLAND 1961, 94–95). Sőt, egyes elképzelések szerint az Aurelianus által bevezetett új, a császárt sugárkoronás portréval ábrázoló éremtípus XX I jelölése is az érmék *sestertius*ban kifejezett értékét jelezte (SUTHERLAND 1961, 95–96; EHLING 2008, 857; STROBEL 2015, 161). A diocletianusi pénzreform kapcsán szintén nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *sestertius*ú, mint számítási egységet: a *nummusok* 301 előtt érvényes 12,5 *denarius* értéke (amit a kutatás többsége elfogad – l. erről: KROPFF 2017, 171, 178) sokkal könnyebben értelmezhető, ha 50 *sestertius*nyi értéként gondolunk rá (STROBEL 2015, 159). A ludgunumi verde 308/309-re datálható *nummusain* feltűnő CI HS jelölés (RIC VI, Lugdunum 286–303) szintén ezen érmék 100 *sestertius*nyi értékét jelölhette (HENDY 1985, 462; ABDY 2012, 587). Tehát a *sestertius*ú számítási egységként továbbra sem hagyhatjuk figyelmen kívül a tetrarchia kapcsán – ugyanakkor a 4. századi szövegekben már jóval ritkábban olvashatjuk a kifejezést (pl. Ammianus Marcellinusnál egyáltalán nem fordul elő), inkább csak történelmi kontextusban találkozhatunk vele (l. erről: BARNA 2020, 88, 92). Mindez felveti a kérdést, hogy ha 301 után már a *denarius* vált a meghatározó számítási egységgé a római pénzforgalomban (STROBEL 2015, 155), akkor a *nummus* esetében miért a *sestertius*ban kifejezett érték vált annyira meghatározóvá, hogy nevet (*centenionalis*) adjon a címletnek? S hogyan maradt meg ez a név hosszú évtizedeken át, miközben az érmék mérete, összetétele és kinézete számos változáson esett át, a *sestertius*ú, mint érték mérő pedig kikopott a köztudatból?

⁸¹ Persze, maga a *solidus* (szilárd, tartós) és az *aureus* (aranyozott, aranyból való) szó többször is felbukkan a szövegekben – de nem pénzekkel kapcsolatban. Így pl. a *solidus* melléknév hol a Római Birodalomról (*Pan. Lat.* VIII. 20,2: „*solido imperio*”) és a császár életéről (*Pan. Lat.* VII. 9,5: „*integrae solidaeque vires*”) szólva szerepel, hol egy színarannyal borított mennyezet kapcsán (*Pan. Lat.* III. 11,4: „*solido auro tecta laquearia*”) olvashatjuk. Hasonló a helyzet az *aureus* világnál: a *Pan. Lat.* XII. 25,4 esetében aranyból készült pajzsról, koszorúról és szoborról van szó, a *Pan. Lat.* VIII. 7,1-nél arany bilincsekről, a *Pan. Lat.* IX. 18,5 szövegében pedig az aranykor szászadairól.

⁸² „(...) *omnes in emendo videmus (...)* aurum argentumque deprimere”.

⁸³ Hasonló szóhasználatot figyelhetünk meg pl. Ammianus Marcellinusnál is. BARNA 2020, 89–90.

⁸⁴ Igaz, nem konkrét tranzakció kapcsán, hanem egy általános, szónoki kifejezés részeként.

szóval ugyan többször is találkozhatunk, azonban egyetlen más esetben sem lehetünk biztosak benne, hogy pénzérmékre vonatkozik. Van, hogy általánosságban kerül említésre az arany (és az ezüst), mint a vagyon, a kincsek kifejezése: *Pan. Lat.* II. 26,2 és III. 21,4 – ebbe, persze, az arany- (és ezüst)pénzt is beleérthetjük, de a szöveg nem utal rájuk közvetlenül. A *Pan. Lat.* II. 26,2 esetében⁸⁵ ugyan később említésre kerül pénz is, de a szövegkörnyezet (a bullák kiemelése) talán mégis inkább azt teszi valószínűvé, hogy általánosságban kell a nemesfémre (esetleg: ékszerekre?) gondolnunk. A *Pan. Lat.* III. 21,4 pedig egy teljesen általános, semleges megfogalmazás. Máskor teljesen egyértelmű, hogy nem pénzérmékről van szó. Aranyból készült ékszerekről, arannyal díszített fegyverekről és ruhákról olvashatunk,⁸⁶ aranybányákról, aranyrögöket görgető folyókról,⁸⁷ aranyozással díszített épületekről⁸⁸ és szobrokról.⁸⁹ Néha pedig átvitt értelemben, egy-egy költői kép részeként szerepel az *aurum* szó: a filozófia,⁹⁰ ill. a barátság⁹¹ jelentőségének kiemelésére. Az aranypénzekre tehát csupán néhány általános (és bizonytalan) utalás történik, konkrét említést (és összeget) egyet sem találunk.

Hasonló a helyzet az ezüstrrel is. Az *argenteus*, *siliqua*, *miliarensis* szavakat hiába is keresnénk, csupán magával az *argentum* anyagnévvvel találkozunk néha. A *Pan. Lat.* III. 18,6 esetében – mint fentebb láttuk – valószínűleg pénzre (és annak kereskedelmi használatára) kell gondolnunk, a *Pan. Lat.* II. 26,2-nél viszont teljesen általános a megfogalmazás: éppúgy utalhat ezüstpénzre, mint ezüst edényekre vagy más nemesfém tárgyakra. A *Pan. Lat.* III. 21,4 semleges kifejezése⁹² még ennyit sem árul el, a *Pan. Lat.* V. 14,1 viszont bizonyosan az ezüsbányákra vonatkozik. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy az ezüstre mindig az arannyal együtt történik utalás, de jóval ritkább említése, pénzérmékről, címletekről és összegekről pedig ennél a fémnél sem esik szó.

A bronz aprópénzek kapcsán viszont már konkrét pénznévvel is találkozhatunk. Ez azonban – érdekes módon – a *sestertius* (ill. pontosabban: a *sestertium* számítási egység), amely két szónoklatban is feltűnik. A *Pan. Lat.* II. 14,3⁹³ esetében történelmi kontextusban bukkan fel, a régi uralkodók drága lakomáinak leírásánál.⁹⁴ Itt arra érdemes figyelni, hogy Pacatus 389-ben elhangzó beszéde a gyűjtemény legkésőbbi darabja, s a szónok még a 4. század végén is teljes természetességgel, minden magyarázat nélkül használja a *sestertius* (*sestertium*) megjelölést. Tehát vélhetően számíthatott rá, hogy az arisztokrata közönség (köztük maga I. Theodosius⁹⁵) ismerni és érteni fogja a kifejezést. Nem véletlen azonban a *sestertium* forma használata. Itt ugyanis nem magukról a bronz *sestertius*okról van szó, hanem egy számítási egységről. A *sestertius* többes számú birtokos esetéből (*sestertiorum*, ill. gyakran: *sestertium*) önállósodó szó ezer *sestertius*nyi összeg megnevezésére szolgált. Egy számítási egység volt tehát, amely nagyobb összegek – 1000 *sestertius* 250 *denarius*nak felelt meg – meghatározására volt alkalmas. Nem igényelte a *sestertius* értelmének fizikai jelenlétét, így könnyen túlélhette azok eltűnését a pénzforgalomból.⁹⁶

85 „*Hic aurum matronarum manibus extractum, illic raptae pupillarum cervicibus bullae, istic dominorum cruore perfusum appendebatur argentum. Numerari ubique pecuniae, fisci repleri, aera cumulari (...)*”.

86 *Pan. Lat.* II. 45,2; IV. 29,5; VII. 6,2.

87 *Pan. Lat.* II. 28,2; V. 14,1; IX. 16,1.

88 *Pan. Lat.* III. 11,4; IV. 35,4 és 35,5.

89 *Pan. Lat.* II. 45,4.

90 *Pan. Lat.* III. 23,4.

91 *Pan. Lat.* II. 16,2.

92 „*(...) auri atque argenti negligens esto (...)*”.

93 „*(...) fercula sestertium milies aestimata (...)*”.

94 A szöveghely párhuzamait l. NIXON–RODGERS 1994, 465, 47. láb; SZÉKELY 2019, 39, 161. láb.

95 A beszéd körülményeiről l. NIXON–RODGERS 1994, 443–447; SZÉKELY 2019, 8–11.

96 Hiszen a gyakorlatban korábban sem a bronzérmék használata volt a legcélszerűbb nagyobb összegek kifizetésére.

A szó másik előfordulása a *Pan. Lat. IX. 11,2*-ben adatható.⁹⁷ Az augustodunumi Eumenius beszéde közel száz évvel előzi meg Pacatusét, a *sestertium* kifejezést pedig mindennapos számítási egységként, a szónok fizetésének meghatározására használja. Eumenius a *magister sacrae memoriae* tisztségének betöltőjeként 300 000 *sestertius*nyi fizetést („*trecena ... sestertia*”) kapott a császári udvarban. A szöveghely jelentőségét növeli, hogy a *sestertius/sestertium* mellett feltűnik egy másik megnevezés is: a *nummus*. Az augustodunumi iskola vezetőjeként megduplázott („*geminarent*”) fizetését ugyanis 600 000 *nummus*ban („*in sexcentis milibus nummum*”) határozza meg a szerző. A *nummus* itt tehát a *sestertius* szinonimájaként szerepel, az irodalmi hagyományoknak és a szó régebbi használatának megfelelően.⁹⁸ Vagyis e szöveghelynél nem a modern numizmatikában általában *nummus*ként (régebben *follis*ként) jelölt, tetrarchia korabeli érmékre kell gondolnunk,⁹⁹ hanem az ekkor már csak számítási egységként létező *sestertius*ról van szó. Ugyanezt a szóhasználatot látjuk a *Pan. Lat. IX. 14,5* esetében,¹⁰⁰ sőt, maga az összeg („*secenta illa*”) még a *Pan. Lat. IX. 16,3*-ban is megjelenik. A címlet megnevezése itt már el is marad – annyira egyértelműnek számított.

Ezzel azonban a végére is értünk a szónoklatokban szereplő pénzneveknek. A többi helyen, ahol pénzről esik szó, általános kifejezésekkel találkozhatunk. Ilyen az *aes*, amely nem csak a bronzból készült érméket jelenthette,¹⁰¹ hanem általános értelemben is szolgálhatott a pénz megjelölésére – legyen szó akár vérdíjról,¹⁰² akár adósságról.¹⁰³ Persze, a szó nem csak a pénzre vonatkoztatva szerepel a szövegben, hanem más fémtárgyakra (pl. bronzszobrokra) is utalhat.¹⁰⁴

A legtöbbször azonban a *pecunia* szót olvashatjuk a pénz kapcsán. Néha a pénz számolásáról vagy adományozásáról van szó: ilyenkor egészen képszerű leírásokkal találkozhatunk, s gyakran a *pecunia* többes számú alakja szerepel, ami szinte láttatni engedti az érméket¹⁰⁵ – de konkrét összegek soha nem kerülnek említésre. A legtöbb esetben viszont teljesen általános a megfogalmazás: a pénz elvont fogalomként tűnik fel, nélkülözve bármilyen konkrétumot.¹⁰⁶

Az sem változtat sokat az összképen, ha a pénzt/pénzeket említő szöveghelyeken túl figyelembe vesszük a császári bőkezűséghez, adományokhoz, ill. a kincstárhoz általánosságban kötődő kifejezéseket is. A *stipendium* szó jó párszor előfordul a szövegben, de nem mindig a katonák zsoldjára utal¹⁰⁷ – többször inkább katonai szolgálat, szolgálati év¹⁰⁸ vagy éppen adó¹⁰⁹ értelemben fordíthatjuk. A császári bőkezűséget általánosan kifejező *largitio*¹¹⁰ és *liberalitas*¹¹¹ szavakkal már többször találkozhatunk, ezek azonban éppúgy nélkülöznek bármiféle

97 „*Salarium me liberalissimi principes (...) in sexcentis milibus nummum accipere iusserunt, (...) ut trecena illa sestertia, quae sacrae memoriae magister acceperam, (...) geminarent.*”

98 Erről l. fentebb az 58. lánál.

99 Hiszen a *nummus* (*centenionalis*?) egy érmeje feltehetően 25 *denarius*nak, azaz 100 *sestertius*nak felelt meg.

100 „*(...) salarium te in sexcentis milibus nummum ex rei publicae viribus consequi volumus (...).*”

101 Talán ebben a jelentésben szerepel a *Pan. Lat. II. 26,2*-nél: „*aera cumulari*”. Ezt az értelmezést követi C. E. V. Nixon és B. S. Rodgers angol fordítása is: „*bronze heaped up*” (NIXON-RODGERS 1994, 483).

102 *Pan. Lat. II. 25,1* („*vitam aere taxatam*”).

103 *Pan. Lat. V. 6,2* („*in aere alieno*”).

104 *Pan. Lat. II. 44,5* és *45,4*.

105 Így *Pan. Lat. II. 26,2* („*numerari ubique pecuniae*”); *III. 8,3* („*immunitates privilegia pecunias largiuntur*”); *V. 4,4* („*pecuniis ad caldaria largiendis*”). *Pan. Lat. IX. 4,2* („*maximas pecunias et totum (...) aerarium (...) indulgent*”); *IX. 4,3* („*nec pecunias modo sed etiam artifices transmarinos*”); *IX. 16,1* („*Quid igitur mihi cum numerata pecunia?*”).

106 *Pan. Lat. II. 7,2* („*nec quisquam tantum valuerit nobilitate vel gratia vel pecunia*”); *II. 16,1* („*pecuniam ex aerario (...) prompserint*”); *II. 27,5* („*dei pecuniam reversuram*”). *Pan. Lat. III. 1,4* („*quaerens virum animi magni adversus pecuniam*”); *III. 10,2* („*in omnia pecuniam ab imperatore depromi*”); *III. 18,6* („*Neque enim existimo molestius esse pecuniam quam preces fundere*”); *III. 19,5* („*iter sibi ad consulatum pecunia munitentes*”); *III. 20,3* („*studium pecuniae coacervandae*”). *Pan. Lat. III. 21,1* („*pecuniam per fas et nefas quaerat*”); *III. 21,2* („*pecuniae vero alienae (...) tactum reformidat*”); *III. 25,5* („*Omnes a te augentur pecunia*”). *Pan. Lat. IX. 7,3* („*ex pecunia censoria*”); *IX. 12,1* („*usus pecuniae bonis malisve artibus partae*”).

107 Ebben az értelemben l. *Pan. Lat. III. 1,4* és *VI. 3,3*.

108 *Pan. Lat. IV. 19,4*; *VII. 5,3*; *VIII. 2,1*; *IX. 5,4*.

109 *Pan. Lat. III. 14,2*.

110 *Pan. Lat. V. 13,6*; *VI. 16,5* és *16,8*; *VI. 18,1*; *VII. 7,3*; *IX. 3,4*; *IX. 11,1*; *IX. 20,1*.

111 *Pan. Lat. III. 18,2* és *22,3*; *IV. 33,4*; *V. 14,1*; *VI. 22,4*; *IX. 3,2*; *IX. 4,1*; *IX. 9,2*; *IX. 19,1*; *X. 9,3*; *XII. 15,1*.

konkrétumot, mint a kincstár különböző megnevezései (*aerarium*,¹¹² *fiscus*,¹¹³ *thesaurus*¹¹⁴). Összességében elmondhatjuk, hogy bár a *panegyricus*ok dicsőítik az uralkodók bőkezűségét és adományait, konkrét részletek, pénzek és pénzüsszegek szinte egyáltalán nem kerülnek említésre.

5. Az ifjabb Plinius *panegyricusa*

Ha a késő császárkori beszédek áttekintése után az ifjabb Plinius *panegyricus*át is szemügyre vesszük,¹¹⁵ alapvetően hasonló tendenciákat láthatunk. Konkrét pénzneveket egyáltalán nem találunk. Külön figyelemre méltó, hogy míg a késő császárkori szövegekben felbukkant a *sestertius/sestertium* megnevezés, Pliniusnál hiába keresnénk – éppúgy, ahogy hiányzik az *aureus*, a *denarius*, a *dupondius* vagy az *as* neve is. A pénz kapcsán kizárólag általános megnevezésekkel találkozunk. Többnyire egyszerűen *pecuniaként* hivatkozik rá a szerző – legyen szó akár császári adományokról,¹¹⁶ másoktól elorzott vagyonról¹¹⁷ vagy éppen örökségről.¹¹⁸ Illetve a *Pan. Lat. I. 17* szövegében („*extorto socii auro*”) olvashatjuk még az *aurum* általános megnevezést, amit talán aranypénzekre (is) vonatkoztathatunk. Ezen túl azonban nem történik említés pénzről, még közvetett formában sem.¹¹⁹

A császári bőkezűségekre és nagylelkűségekre inkább általános kifejezések utalnak: *liberalitas*,¹²⁰ *donativum*,¹²¹ *congiarium*,¹²² *alimentum*,¹²³ de felbukkan a katonák zsoldját jelölő *stipendium*¹²⁴ is. Máskor a kincstárról esik szó: *aerarium*,¹²⁵ *fiscus*.¹²⁶ Pénzek vagy konkrét összegek azonban soha nem kerülnek említésre, a szöveg mindig megmarad az általánosságok szintjén.

6. Összegzés

A szónoklatokat áttekintve tehát a pénzek, pénznevek, a konkrét összegeket említő szöveghelyek feltűnő hiányával szembesülünk. Ez annál érdekesebb, mert azt várnánk, hogy az uralkodót dicsőítő *panegyricus*okban a császári bőkezűség, az adományok, az uralkodó jótéteményeinek felsorolása nagy szerepet kap. S ebben igazából nem is kell csalódnunk: a császár nagylelkűségének és jótéteményeinek bemutatása már az ifjabb Plinius beszédében is hangsúlyos elem, a későbbi szónoklatok közül pedig néhánynál ez adja a központi témát (V.: Augustodunum adóinak elengedése; IX.: az augostudunumi iskola támogatása). Mindez azonban – a IX. beszédet leszámítva – nem jár együtt konkrét pénzüsszegek említésével: a császári bőkezűségekre csak általános kifejezések utalnak (*liberalitas*, *donativum*, *congiarium*, *alimentum*), nem tudunk meg részleteket. Mindez, persze, könnyen magyarázható a beszédek előadásának körülményeivel és a hallgatósággal: a császári udvar és a senatus előkelő közönsége számára valószínűleg kevésbé volt releváns, pontosan milyen támogatást is kapnak a szegény családok. Ha szóba is kerül a pénz, többnyire csak általános kifejezéseket találunk: a *pecunia* szót, ill.

¹¹²*Pan. Lat. II. 16,1; II. 26,5; III. 1,4; IX. 4,2.*

¹¹³*Pan. Lat. VI. 23,1.* A *Pan. Lat. II. 26,2*-nél ugyan szintén olvashatjuk a *fiscus* szót, de ott inkább pénzesláda jelentésben értelmezhetjük (NIXON–RODGERS 1994, 483; SZÉKELY 2019, 50).

¹¹⁴*Pan. Lat. II. 26,3; III. 22,2.*

¹¹⁵A beszéd nem szerepel Nixon és Rodgers kötetében, amely csak a késő császárkori szónoklatokat tárgyalja, így Ae. Baehrens szövegkiadását (BAEHRENS 1874) használtam.

¹¹⁶*Pan. Lat. I. 28* („*quod tantam pecuniam profudisti*”).

¹¹⁷*Pan. Lat. I. 35* („*ereptum alienas pecunias eunt*”).

¹¹⁸*Pan. Lat. I. 40* („*modica pecunia ex hereditate*”) ill. ⁴³ („*uberius non ad laudem modo sed ad pecuniam*” és „*sed quis ante te laudem istam pecuniae praetulit?*”).

¹¹⁹Az *aurum* és az *argentum* szó ugyan többször is adatolható, de a *Pan. Lat. I. 17* kivételével minden esetben a puszta nemesfémről, az abból készült edényekről (*Pan. Lat. I. 49*) és szobrokról (*Pan. Lat. I. 52; 55*) van szó. Hasonló a helyzet az *aes* egyetlen előfordulásával is (*Pan. Lat. I. 75*).

¹²⁰*Pan. Lat. I. 3; 25; 27; 28; 33; 34; 38; 43; 51; 86.*

¹²¹*Pan. Lat. I. 25* és ⁴¹.

¹²²*Pan. Lat. I. 25; 26; 27; 28; 29; 41; 51.*

¹²³*Pan. Lat. I. 26; 27; 28; 31.* (A késő császárkori *panegyricus*okból ez a kifejezés már szinte teljesen hiányzik, egyetlen előfordulása: *Pan. Lat. III. 24,5*.)

¹²⁴*Pan. Lat. I. 26.* (Maga a szó a *Pan. Lat. I. 15*-ben is szerepel, de ott egyértelműen szolgálati év jelentésben áll.)

¹²⁵*Pan. Lat. I. 36; 42; 55; 92.*

¹²⁶*Pan. Lat. I. 29; 36; 41; 42; 80.*

a nemesfémek általános megnevezéseit (*aurum, argentum*). A modern numizmatika (ókori gyökerű) szakkifejezéseit, címletneveit (*siliqua, miliarensis, centenionalis, stb.*) hiába keresnénk. Mindez egyébként messzemenően összecseng Ammianus Marcellinus szóhasználatával,¹²⁷ ami különösen a 11 késő császárkori *panegyricus*hoz kínál jó párhuzamot.

Annál érdekesebb, hogy mi az, ami mégis megjelenik: a *sestertium*, vagyis egy olyan pénznévből eredő számítási egység, mely címlet (a *sestertius*) gyártása már évtizedekkel a tetrarchia korabeli beszédek előtt véget ért. Persze, egy dicsőítő beszéd szóhasználatából nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket – mindig számításba kell vennünk a műfaj irodalmi előképeit, s az azokhoz való idomulás igényét –, jelen szóhasználat a pénzerméken feltűnő jelölésekkel¹²⁸ együtt mégis azt erősíti, hogy a *sestertius* (*sestertium*) ismert és használt számítási egység volt a 3. század utolsó éveiben.¹²⁹ Pacatus beszédéből már nem vonhatunk le ilyen következtetést, hiszen ott történelmi kontextusban kerül említésre a szó. Felbukkanása mégis tanúsítja, hogy a *panegyricus* arisztokrata közönsége ismerte a kifejezést – ha a korszakban már nem is használták aktívan, de a római múlt egyik pénzneveként/számítási egységként ismert volt a művelt hallgatóság számára, használata nem igényelt külön magyarázatot a szónok részéről. Mindez messzemenően egybecseng azzal, amit Aurelius Victor és Eutropius *breuiarium*ainál látunk: a római múlt pénzei közül ott is csupán a *sestertius/sestertium* kerül említésre, más pénznevet hiába keresnénk.¹³⁰ E késő császárkori szövegek feltűnően ritkán tartalmaznak konkrét pénzneveket, a pénzre vagy a *pecunia* általános kifejezésével, vagy nemesfémként (*aurum, argentum*) utalnak, az egyetlen kivételt pedig a *sestertius* jelenti, mint a római múlt kedvelt fizetőeszköze (és számítási egysége). Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a *Panegyrici Latini* szóhasználatában is.

Rövidítésjegyzék

Amm.	Ammianus Marcellinus (ROLFE 1935-1940)
Cic.	Cicero
<i>Phil.</i>	<i>Orationes Philippicae</i> (WALTER 1957)
<i>Verr.</i>	<i>Orationes in Verrem</i> (HAVAS 1987)
Cod. Iust.	<i>Codex Iustinianus</i> (BLUME – FRIER 2016)
Cod. Th.	<i>Codex Theodosianus</i> (MOMMSEN – MEYER 1905)
Hor. <i>Sat.</i>	Horatius <i>Saturae</i> (BORZSÁK 2002)
Mart.	Martialis (WALTER 1968)
<i>Not. Dign.</i>	<i>Notitia Dignitatum</i> (SEECK 1876)
<i>Nov. Val.</i>	<i>Novellae Valentiniani III.</i> (MOMMSEN – MEYER 1905)
<i>Nov. Th.</i>	<i>Novellae Theodosii II.</i> (MOMMSEN – MEYER 1905)
<i>Nov. Mai.</i>	<i>Novellae Maioriani</i> (MOMMSEN – MEYER 1905)
Plaut. <i>Cas.</i>	Plautus <i>Casina</i> (NIXON 1916-1938)
Suet.	Suetonius (MARTINET 1997)
<i>Iul.</i>	<i>Divus Iulius</i>
<i>Aug.</i>	<i>Divus Augustus</i>
<i>Tib.</i>	<i>Tiberius</i>

¹²⁷BARNA 2020.

¹²⁸A lugdunumi verde *nummus*ain szereplő CI HS jelzés – l. 80. láb.

¹²⁹Ami Abdy rekonstrukcióját támogatja a *centenionalis* kifejezés eredetét és értelmezését illetően. Bővebben l. 80. láb.

¹³⁰BARNA 2020, 92.

Bibliográfia

- ABDY, R.
2012 Tetrarchy and the House of Constantine. In: METCALF, W. E. (Ed): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 584–600.
- ADAMIK T.
1996 *Római irodalom a késő császárkorban*. Budapest.
2002 *Római irodalom az ezüstkorban*. Budapest.
2014 *Latin irodalom a kora középkorban (6-8. század). A keresztény Európa születése*. Bratislava.
- ALBRECHT, M. VON
2012 *Geschichte der römischen Literatur. Von Andronicus bis Boethius und ihr Fortwirken. (Dritte, verbesserte und erweiterte Auflage). I-II*. Berlin – Boston.
- BAEHRENS, AE.
1874 *XII Panegyrici Latini*. Leipzig.
- BARNÁ F.
2020 Adalékok a késő császárkor római irodalmának pénzneveihez. A *Historia Augustában* szereplő pénznevek vizsgálata Ammianus Marcellinus és Eutropius műveinek, valamint Aurelius Victor *De Caesaribus*ának tükrében – Einige Beiträge zu den Münznamen in der römischen Literatur der späten Kaiserzeit. Die Münznamen der *Historia Augusta* im Vergleich zu den Werken von Ammianus Marcellinus und Eutropius, bzw. zu der Arbeit *De Caesaribus* des Aurelius Victor. In: JUHÁSZ L. (Ed.): *Numismatica Pannonica II. Proceedings of the conference held by the Antique Numismatic Workshop on the 9th September 2019 at the Hungarian Numismatic Society Budapest, Hungary*. Budapest, 87–103. (<https://doi.org/10.37790/anhs.2.7>)
- BARNES, T.
2014 *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Malden – Oxford. (<https://doi.org/10.1002/9781444396263>)
- BLAND, R.
2012 From Gordian III to the Gallic Empire (AD 238 – 274). In: METCALF, W. E. (Ed): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 514–537.
- BLUME, J. F. H. – FRIER, B. W.
2016 *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*. I-II. Cambridge.
- BOLGOV, N. N.
2014 Themistius and His Works in the Context of Cultural Continuity. *Tractus aevorum*1(2), 175-184. (<https://doi.org/10.18413/2312-3044-2014-1-2-175-184>)

- BORZSÁK I.
2002 Horatius, *Szarírák – Horatii Saturae*. Auctores Latini XVI. Budapest.
- BURNETT, A.
1987 *Coinage in the Roman World*. London.
- DEMANDT, A.
2013 Spättrömisches Hochschulwesen. In: DEMANDT, A.: *Zeitenwende. Aufsätze zur Spätantike*. Berlin – Boston, 238–275. (<https://doi.org/10.1515/9783110294675>)
- EHLING, K.
2008 Das Münzwesen. In: JOHNE, K.-P. – HARTMANN, U. – GERHARDT, Th. (Eds): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin, 843–860.
- ESTIOT, S.
2012 The Later Third Century. In: METCALE, W. E. (Ed): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 538–560.
- GALLETIER, É.
1949 *Panegyriques Latins. Tome I*. Paris.
1952 *Panegyriques Latins. Tome II*. Paris
1955 *Panegyriques Latins. Tome III*. Paris.
- GÖBL, R.
1993 *Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270/275)*. *Moneta Imperii Romani* 47. Wien.
- GÖNCZI G.
2016 Bevezetés. In: GÖNCZI G. – SZABÓ Á. Á. (Eds): *Maximianus és Constantius dicsőítése*. Késő római szöveggyűjtemény 4. Szeged, 5–11.
- GÖNCZI G. – SZABÓ Á. Á.
2016 *Maximianus és Constantius dicsőítése*. Késő római szöveggyűjtemény 4. Szeged.
- GREEN, R. P. H.
1991 *The Works of Ausonius*. Oxford.
- GRIERSON, P.
1999 *Byzantine Coinage*. Washington.
- GUEST, P.
2012 Siliquae from the Traprain Law treasure. Silver and society in later fourth- and fifth-century Britain. In: HUNTER, F. – PAINTER, K. (Eds): *Late Roman Silver and the End of Empire: The Traprain Treasure in Context*. Edinburgh, 93–106.

- HAVAS L.
 1987 Cicero, *De signis* – In C. *Verrem actionis secundae liber IV*. Auctores Latini IV. Budapest.
 2007 Nazarius beszéde Constantinushoz. In: HAVAS L. – KISS S. (Eds): *Uralkodó és polgár antik tükörben, I-II*. ΑΓΑΘΑ XXI. Debrecen, II, 727–759.
- HEATH, M.
 2004 *Menander. A Rhetor in Context*. Oxford. (<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199259205.001.0001>)
- HEATHER, P. – MONCUR, D.
 2001 *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century. Select Orations of Themistius*. Translated Texts for Historians 36. Liverpool. (<https://doi.org/10.3828/978-0-85323-106-6>)
- HEINEN, H.
 1985 *Trier und das Trevererland in römischer Zeit. 2000 Jahre Trier*. Trier.
- HENDY, M. F.
 1972 Aspects of Coin Production and Fiscal Administration in the Late Roman and Early Byzantine Period. *NC* 12, 117–139.
 1985 *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*. Cambridge. (<https://doi.org/10.1017/CBO9780511896750>)
- HOFFMANN Zs.
 2006 C. Plinius Caecilius Secundus, *Panegyricus: Traianus császár dicsőítése*. Szeged.
- HOSTEIN, A.
 2012 *La cité et l'Empereur. Les Éduens dans l'Empire romain d'après les Panégyriques latins*. Paris. (<https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.9128>)
- JOHNSTON, A.
 2012 The Provinces after Commodus. In: METCALF, W. E. (Ed): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 453–467.
- JONES, A. H. M.
 1964 *The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey*. I-III. Oxford.
- KROPFF, A.
 2017 Diocletian's currency system after 1 September 301: an inquiry into values. *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*, CLXIII, 167–187.
- KUHOFF, W.
 2001 *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284–313 n. Chr.)*. Frankfurt am Main.
- LASSANDRO, D.
 1992 *XII Panegyrici Latini*. Torino.

MACCORMACK, S.

- 1976 Latin prose Panegyrics: Tradition and Discontinuity in the Later Roman Empire. *Revue d'Études Augustiniennes et Patristiques* 22, 29–77. (<https://doi.org/10.1484/J.REA.5.104309>)

MALOSSE, P.-L.

- 2014 Libanius' Orations. In: VAN HOOF, L. (Ed): *Libanius: A Critical Introduction*. Cambridge, 81–106. (<https://doi.org/10.1017/CBO9781139012089.008>)

MARTINET, H.

- 1997 C. Suetonius Tranquillus, *Die Kaiserviten (De vita Caesarum) – Berühmte Männer (De viris illustribus)*. Düsseldorf – Zürich.

MOMMSEN, TH. – MEYER, P. M.

- 1905 *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*. I–II. Berlin.

MOORHEAD, S.

- 2012 The Coinage of the Later Roman Empire, 364–498. In: METCALF, W. E. (Ed): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 601–632.

NIXON, C. E. V. – RODGERS, B. S.

- 1994 *In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini*. Berkeley – Los Angeles – Oxford. (<https://doi.org/10.1525/9780520342828>)

NIXON, P.

- 1916–1938 *Plautus. I–V*. Loeb Classical Library 60, 61, 163, 260, 328. London – New York – Cambridge.

OLAJOS T.

- 1966 Merobaudes művei. *Antik Tanulmányok* 13, 172–188.

PALADINI, V. – FEDELI, P.

- 1976 *Panegyrici Latini*. Roma.

RIC

- VI SUTHERLAND, C. H. V. – CARSON, R. A. G.: *The Roman Imperial Coinage, vol. VI. From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*. London 1967.

ROLFE, J. C.

- 1935–1940 Ammianus Marcellinus, *History I–III*. Loeb Classical Library 300, 315, 331. London – Cambridge (Mass.). (https://doi.org/10.4159/DLCL.amminanus_marshallinus-history.1950)

RUSSELL, D.

- 1998 The Panegyrist and their Teachers. In: WHITBY, M. (Ed): *The Propaganda of Power. The Role of Panegyric in Late Antiquity*. Leiden – Boston – Köln, 17–50.

- SEECK, O.
 1876 *Notitia Dignitatum*. Berlin.
 1883 *Q. Aurelii Symmachi opera quae supersunt*. Monumenta Germaniae Historica, auctores antiquissimi VI/1. Berlin.
- SOGNO, CR.
 2009 *Q. Aurelius Symmachus. A Political Biography*. Ann Arbor.
- STROBEL, K.
 2015 Die Aufwertung des Jahres 301 n.Chr. und ihre epigraphische Dokumentation in Aphrodisias (Karien). Ein Beitrag zur tetrarchischen Währungspolitik. *Tyche* 30, 145–172. (<https://doi.org/10.15661/tyche.2015.030.14>)
- SUTHERLAND, C. H. V.
 1961 Denarius and Sestertius in Diocletian's Coinage Reform. *JRS* 51, 94–97. (<https://doi.org/10.2307/298841>)
- SZÉKELY M.
 2019 *Pacatus dicsőítő beszéde Theodosius császárhoz*. Szeged – Budapest.
- TROUT, D. E.
 1999 *Paulinus of Nola. Life, Letters and Poems*. Transformation of the Classical Heritage 27. Berkeley. (<https://doi.org/10.1525/9780520922327>)
- WALTER, C. A. KER.
 1957 *Cicero, Philippics*. Cambridge (Mass.) – London.
 1968 *Martial Epigrams I-II*. Cambridge (Mass.) – London.
- WEISER, W.
 1983 Die Münzreform des Aurelian. *ZPE* 53, 279–295.
- WIGHTMAN E. M.
 1970 *Roman Trier and the Treveri*. London.
- WRIGHT, W. C.
 1913 *The Works of the Emperor Julian. I (Orations 1–5)*. Loeb Classical Library 13. London – New York.